

**МУЗЕЙНИЙ ФРЕЙМ
ОДЕСЬКОГО ЖИТТЯ В РОКИ
РОСІЙСЬКОГО
ШИРОКОМАСШТАБНОГО
ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ**

Оксана Довгополова

Оксана Довгополова,

докторка філософських наук, професорка Київської
школи економіки, кураторка платформи культури
пам'яті «Минуле / Майбутнє / Мистецтво»

Oksana Dovhopolova,

PhD, Professor at Kyiv School of Economics, curator
of the Past / Future / Art memory culture platform

odovhopolova@kse.org.ua

<https://orcid.org/0000-0003-2275-3815>

УДК 069(477.74)

DOI 10.15407/mics2026.01.051

Creative Commons – Attribution-ShareAlike
4.0 International – CC BY-SA 4.0

У статті осмислено, як Одеса в роки широкомасштабного вторгнення РФ змінює ставлення до міської спадщини та переозначає образ міста, який десятиліттями відтворювався в імперській рамці. Наголошено на подвійній рамці досвіду: місто було мішенню тривалої російської пропаганди, але у 2014 році зупинило так звану російську весну, що робить питання самоідентифікації особливо гострим. Авторка, з позиції учасниці культурних процесів, підкреслює: у ситуації граничного випробування питання «хто ми?» стає ресурсом виживання, а музеї — інфраструктурою виробництва й проговорювання сенсів. Після евакуації колекцій у 2022 році одеські музеї опинилися перед вибором: припинити роботу чи діяти без постійної експозиції. Показано відповіді інституцій — від виходу в публічний простір (проект МСМО «Пліч-о-пліч») до перетворення спорожених залів на майданчики осмислення війни (серія «Мови війни» в ОНХМ, виставки-омажі загиблим митцям, персональний проект Алевтини Кахідзе «Тату, я в Одесі!»). Описано локальні формати оповіді про порятунок спадщини (графічна новела Музею Блещунова), символічне звернення Археологічного музею до острова Зміїний, відкриття приватного музею геноцидів «Територія пам'яті», а також культурну дипломатію через виставки в Кракові та Берліні, що формують альтернативні рамки сприйняття Одеси як українського й європейського міста. Другий фокус — деколонізація: робота ОНХМ із радянською спадщиною колекції, суспільна напруга довкола перенесення демонтованих пам'ятників Катерині II та Суворову, а також підготовка номінаційного дос'є ЮНЕСКО, що пропонує антиімперське читання одеського урбаністичного феномену (порт-місто, мультикультурність, підприємництво, демократичні практики співіснування). Розглянуто ініціативу бізнес-спільноти Odesa Decolonization, яка пропонує змістити міський міф із «кримінального» на «підприємницький». У висновку стверджується, що в умовах війни музеї можуть залишатися центрами спільнот навіть без колекцій у залах, підтримуючи пам'ять, опір і конструювання образу майбутнього.

Ключові слова: міський міф, музей, Південь України.

Є міста з дивною спадщиною, з якою інколи не знаєш, що робити. Є міста, які за визначенням сприймаються в певній сенсовій рамці — і неважливо, відповідає вона реальності чи ні. Є міста із сильними міськими міфами — і ці міфи працюють як на користь міст, так і проти них. Саме таким містом є Одеса. Місто на півдні України, яке часто сприймається в сенсовій рамці імперського спадку, причому спадку тільки однієї імперії, хоча сюди дотягувались межі принаймні трьох імперій у різні часи. Стійкість образу міста як усередині України, так і за її межами інколи дивує, бо дуже часто не розумієш, звідки воно все береться. Тим важливіше придивлятися до того, як змінюється Одеса в роки російсько-української війни — бо саме в період граничного випробування запитування про те, ким ми є, стає не просто питанням цікавості чи академічної рефлексії. Це стає питанням пошуку ресурсу протистояння війні, питанням виживання. Я пропоную в цьому тексті декілька рефлексій щодо стосунків одеситів із власною міською спадщиною в роки російсько-української війни. Важливо бачити декілька рамкових моментів, без урахування яких немає сенсу говорити про стосунки одеситів із власною спадщиною. У 2014 році Одеса стала містом, яке зупинило так звану російську весну. В останні десятиліття Одеса була спеціально виділеним об'єктом російської пропаганди, неодноразово згадувалася в промовах російського керівника, жодне інше місто не ставало об'єктом такої кількості різного рівня російської пропагандистської продукції. За підрахунками кінознавця Івана Козленка¹, тільки в період між 2004 та 2022 роками в Росії було створено 17 кінопродуктів, присвячених Одесі: шість повнометражних фільмів і одинадцять багатосерійних серіалів. Жоден інший регіон України або Росії не ставав предметом такої прискіпливої уваги російського телебачення, як Одеса. При цьому, повторю, Одеса зупинила «російську весну». Коли ми говоримо про внутрішні трансформаційні процеси в Одесі, ми маємо тримати в голові обидва ці моменти. Як рамку, в якій відбувається оприявлення сенсів, важливих усередині міста тут і зараз.

Для розуміння внутрішніх процесів у місті недостатньо аналізувати процеси, які вкладаються в рамку «деколонізації», хоча зрозуміло, що для Одеси саме ці питання можуть і мають стати актуальними. Мушу зазначити від початку, що цей текст не може не нести відбитку суб'єктивного погляду, бо авторка цих рядків дивиться на ситуацію зсередини, має обмежене поле зору та не має переваги об'єктивного відстороненого погляду на процеси культурних трансформацій. При цьому саме із врахуванням суб'єктивності та включеності в незавершені процеси цей текст може бути цінним як фіксація ситуації у становленні та пошуку. Уявляючи спокійний аналіз розвитку міста в точці мирного майбутнього (уявімо, що воно настане), можна сказати, що цей текст може зафіксувати моменти, які не перетворюються на тенденцію і зникнуть з колективної пам'яті, а інші, навпаки, стануть мейнстрімом —

1. «Одеський міський міф: наративи, структура, перспективи розвитку», Odesa Decolonization, 16 червня 2024, <https://www.odesadecolonization.org/post/одеський-міський-міф>.

і в цьому контексті також важливо фіксувати момент та контексти їхнього формування. У фокусі моєї уваги є період російсько-української війни, який починається у 2022 році й позначений як широкомасштабна агресія РФ проти України.

ОДЕСЬКІ МУЗЕЇ В ПЕРІОД ВІЙНИ. ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ СЕНСІВ

У 2022 році колекції одеських музеїв були переміщені у відносно безпечні простори. Музеї тоді зустрілися не лише з найбільшим викликом, а й — парадоксально — з найбільшими можливостями. На питання «Ми маємо закритись до кінця війни чи знайти спосіб працювати без колекції?» музеї відповідали по-різному. Установи, яким завжди не вистачало місця та ресурсів на проекти, не пов'язані з основною колекцією, раптово отримали величезні виставкові простори. Інколи саме жах перед спорожніми залами штовхав команди музеїв на пошук рішень.

Рис. 1. Одеський національний художній музей у 2022 році, другий поверх

Власне, саме в цій ситуації українські і, зокрема, одеські музеї змогли відповісти на питання, чим насправді є музеї сьогодні. Те, що вони без можливості демонстрації колекцій залишилися центром тяжіння спільнот, говорить саме про те, що головною функцією музею сьогодні є не демонстрація скарбів, а створення простору суспільного діалогу, пошуку сенсів, зрештою соціальної терапії.

Рис. 2. Одеський національний художній музей у 2022 році

Навесні 2022 року, коли питання про забезпечення колекцій було в якийсь спосіб вирішено, музейники поставили питання: що робити далі? Намагатися «заспокоїти» людей і зробити в музеях простори для перебування «поза війною» або, навпаки, дати можливість занурюватись у мистецькі рефлексії війни? Або вийти «на вулиці» та створювати проекти в публічному просторі?

Останній варіант відразу реалізував Музей сучасного мистецтва Одеси (МСМО), який саме на той момент перебував у стані переїзду до нового простору. Відкриття нового культурного центру планувалося на весну 2022 року, але, зрозуміло, не відбулося. В перші місяці широкомасштабного вторгнення активними гравцями культурного поля виявилися представники експериментального центру «Музеон», що був на той момент частиною МСМО. Володимир Чегринець і Валерія Наседкіна весною 2022 року відкрили виставку української воєнної фотографії «Пліч-о-

пліч» на п'яти міських локаціях: паркані Державного архіву Одеської області, паркані Одеського заводу шампанських вин, альтанці у Міському саду, на майданчику навпроти карантинної арки у парку ім. Т. Шевченка та на Строганівському мості. Специфічний момент соціальної комунікації відбувся, коли хтось порізав одну зі світлин, а куратори заклеїли розріз медичним пластиром. Згодом куратори побачили, що хтось інший «полікував» фотографію в такий самий спосіб.

Напевно, з суміші жаху перед порожнім простором та бажання рефлексувати висловлювання сучасного українського мистецтва народився один з найцікавіших, як на мене, музейних проєктів України доби широкомасштабного вторгнення — «Мови війни» в Одеському національному художньому музеї (ОНХМ). Це серія виставок сучасних українських художників, які працювали в ОНХМ протягом 2022–2023 років². Ідея належала Кирилу Ліпатову, який на той момент очолював науковий відділ музею, а реалізація стала можливою завдяки спільним зусиллям команди³. В серії були представлені виставки Ігоря Гори, Василя Дмитрика, Дмитра Євсєєва (рис. 3), Володимира Семківа (рис. 4, 5), Kinder Album, Альбіни Ялози, Костянтина Зоркіна (рис. 6, 7, 8), Стаса Жалобнюка, Євгена Баля, Миколи Лукіна, Данила Мовчана (рис. 9, 10).

Окремі виставки серії «Мови війни» виставлялися також в інших музеях України. Деякі з виставок задумувались як парні висловлювання: так, наприклад, виставки Стаса Жалобнюка і Костянтина Зоркіна позиціювались як реакція митців із міст, які мають радикально різний досвід війни. В контексті цілей цього тексту я не аналізую саме художні висловлювання, успіхі та невдачі проєкту, а намагаюся зафіксувати саме значущість ініціативи команди музею в пошуку відповіді на питання: чим є музей під час війни?

ОНХМ послідовно працює з темою пропрацювання рани війни, не обмежуючись виставками, а влаштовуючи публічні обговорення, artist talks тощо. Серед виставок-омажів загиблим на війні творчим людям варто згадати проєкти «Квіти за відвалами» Бориса Айзенберга та «Далі: я поверну собі своє життя, обіцяю» Максима Кривцова.

Одним із представлених в ОНХМ проєктів, який водночас працює з темою деколонізації та російсько-української війни, стала перша персональна виставка Алевтини Кахідзе «Тату, я в Одесі!» (25.05.2024–28.02.2025)⁴. Через історію власної сім'ї художниця розповідає про вплив імперій на життя кількох поколінь родини протягом останнього століття — від Радянського Союзу до нинішньої російсько-української війни. Проєкт поєднує відеороботу «Все нормально?», зняту у співпраці

2. Ю. Манукян, «Мови війни в ОФАМ: випалювальна мова травми», LB.ua, 23 квітня 2023, https://lb.ua/culture/2023/04/21/552578_movi_viyini_ofam_vipalyuvalna.html.

3. Ю. Манукян, Мови війни в ОФАМ: сакральне і профанне», LB.ua, 4 червня 2023, https://lb.ua/culture/2023/06/04/558439_movi_viyini_ofam_sakralne_i.html.

4. «Виставка Алевтини Кахідзе “Тату, Я в Одесі!”», Минуле / Майбутнє / Мистецтво, 13 травня 2024, <https://pastfutureart.org/dad-i-am-in-odesa/>.

Рис. 3. Дмитро Євсєєв. «Палімпсєст» («Мови війни», ОНХМ)

Рис. 4. Відкриття виставки Володимира Семківа в ОНХМ.
На фото Володимир Семків і куратор Павло Гудімов

Рис. 5. Виставка Володимира Семківа в ОНХМ

Рис. 6. Костянтин Зоркін («Мови війни», ОНХМ)

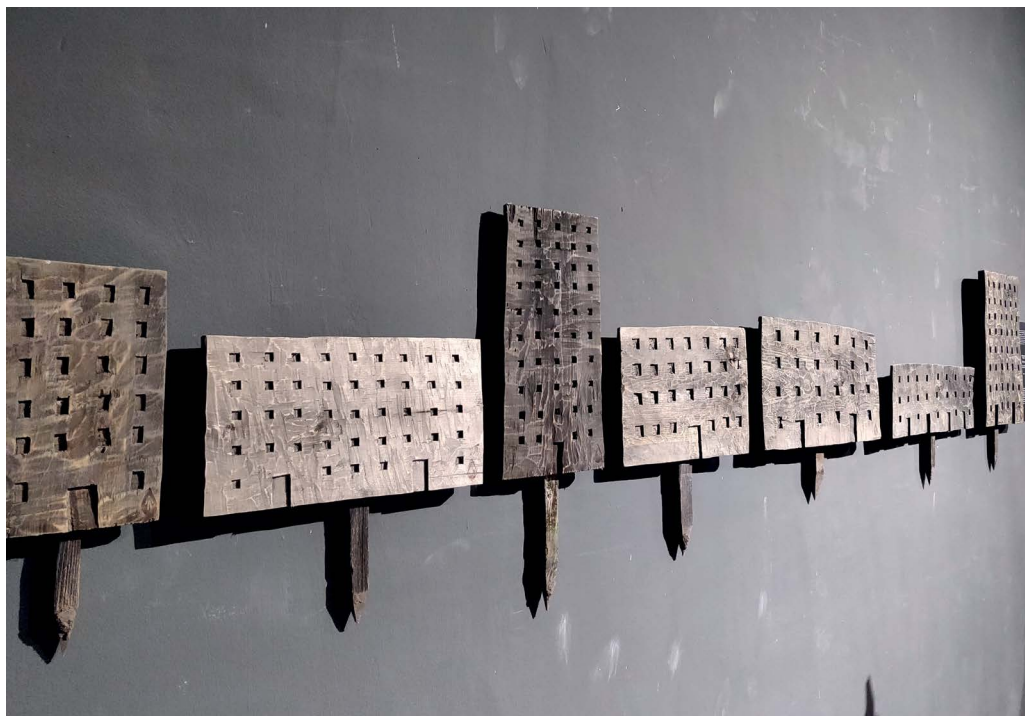

Рис. 7. Костянтин Зоркін, виставка «Захисний шар» («Мови війни», ОНХМ)

Рис. 8. Костянтин Зоркін («Мови війни», ОНХМ)

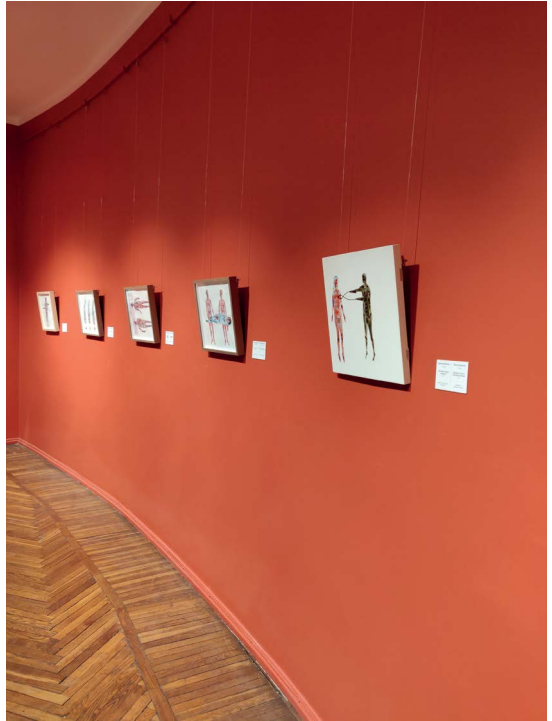

Рис. 9. Виставка Данила Мовчана
(«Мови війни», ОНХМ)

Рис. 10. Данило Мовчан («Мови війни», ОНХМ)

з художником Романом Хімеєм, та створену спеціально для виставки інсталяцію, що охоплює архівні фотографії, об'єкти з сімейної колекції, малюнки, гербарій. Виставка стала продовженням спільної роботи художниці Алевтини Кахідзе та кураторок Катерини Семенюк і Оксани Довгополової над темою деколонізації. Відео «Все нормально?» у 2024 році було центральною роботою національного павільйону України From South to North на Мальтійській бієнале сучасного мистецтва⁵. Проект фокусувався на темі пропрацювання імперського минулого, актуальний як для України, так і для Мальти. Проект символічно поєднує Мальту й Одесу — місто-браму між українським степом та Середземномор'ям. В такій оптиці портове місто Одеса бачиться не як південь російської / радянської імперії, а як північ Середземноморського регіону. Для нас із Катериною Семенюк як кураторок було важливо проговорити ці меседжі не тільки для європейської (ширше — закордонної, бо бієнале є міжнародною подією, де були представлені проекти не тільки з Європи, а й з Африки, Азії, обох Америк), а й для української, зокрема одеської, аудиторії. Для нас було важливо наголосити на необхідності зміни рамки сприйняття Одеси, відмови грати за імперськими правилами у процесі інтерпретації історії та сьогодення міста.

Якщо ОНХМ пішов шляхом презентації та осмислення українського мистецтва воєнного часу, то Одеський муніципальний музей особистих колекцій імені В. Блещунова зосередився на досвіді власне одеських музейних працівників на початку широкомасштабного вторгнення. У 2023 році музей презентував графічну новелу «Щоденник війни. Марісель і Панна Кота рятують культурну спадщину» (щоденник можна передивитись на ютуб-каналі музею). Героїнями коміксу стали реальні музейні кицьки, якими не перший рік опікується команда музею. Олена Ілясова та Марія Апрятова на двадцяти аркушах новели описують, як кицьки Марісель і Панна Кота пакують експонати для евакуації з 24 лютого до 18 червня 2022 року. Ніжний і водночас іронічний спосіб розповісти про страшне.

Варто згадати про наразі єдиний із 2022 року проект, відкритий в Одеському археологічному музеї, — виставку «Зміїний: острів, який охороняють боги», що була запущена під менторством ОНХМ⁶. Роль острова Зміїний очевидно трансформувалася від 2022 року, тому не дивно, що Археологічний музей запропонував звернення саме до нього. Легенди про Ахілла Понтарха, який нібито похований на острові та може пробудитись, раптово заграли новими фарбами. Досвідченим відвідувачам Археологічного музею знайомі фрагменти експозиції, пов'язані зі святилищем Ахілла, яке з першого тисячоліття до нашої ери існувало на Зміїному, тому тематика

5. «Павільйон України “From South to North” на maltabiennale.art 2024”, Минуле / Майбутнє/ Мистецтво, 25 грудня 2025, <https://pastfutureart.org/from-south-to-north/>.

6. «Залишки храму Ахілла та античні амфори: знахідки зі Зміїного вперше презентували в Одесі», Суспільне Одеса, 5 серпня 2024, <https://suspilne.media/odesa/806071-zaliski-hramu-ahilla-ta-anticni-amfori-znahidki-zi-zmiinogo-vperse-prezentovali-v-odesi/>.

була однаково зрозуміла та приваблива як для тих, хто добре знає евакуйовану експозицію, так і для неофітів. Археологічний музей відповів на виклики війни саме в такий спосіб.

Дивним чином в Одесі з 2022 року з'явилися навіть нові музейні простори — варто згадати появу приватного музею геноцидів «Територія пам'яті», яку відкрив колишній директор Музею Голокосту та пам'яті жертв нацизму Павло Козленко⁷. Створення нового музею Козленко пояснює неможливістю сьогодні говорити про Голокост як про окреме ізольоване явище — необхідно говорити про геноциди як явище, в тому числі про геноцид, який РФ здійснює проти України. Музей працює не як місце для отримання чітких повідомлень, а як публічний простір, у якому відбуваються дискусії, кінопокази, лекції тощо.

Ще раз додаю, що цей текст великою мірою позначений особистісною оптикою авторки, яка в жодному разі не претендує на створення повної картини трансформації самоінтерпретації Одеси через культуру в перші роки широкомасштабного вторгнення РФ в Україну.

Варті згадки й зусилля культурної дипломатії, які здійснюють музеї Одеси, використавши евакуацію колекцій за межі України. Виставку «Одеса. Довге ХХ століття в мистецтві»⁸ у 2024 році підготували для Міжнародного центру культури в Кракові ОНХМ та Музей сучасного мистецтва Одеси.

Сто років історії України розкриваються тут на прикладі одного міста — і важливо, що цим містом стає Одеса. Подібний кураторський жест працює на подолання штамів та стереотипів, які представляють Одесу як щось відокремлене від України. Виставка підсвічує, зокрема, переплетення художніх традицій Одеси та Кракова, створюючи інші сенсові рамки сприйняття Одеси, ніж це було за радянських часів та великою мірою протягом перших десятиліть незалежності України. Виставка створила простір сер-

Рис. 11. Міжнародний центр культури в Кракові

7. «В Одесі відкрили музей геноцидів», Суспільне Одеса, 30 травня 2024, <https://suspilne.media/odessa/757509-v-odesi-vidkrili-muzej-genocidiv/>.
8. «Відкриття виставки “Одеса. Довге ХХ століття в мистецтві” у Міжнародному центрі культури Кракова», Генеральне консульство України в Кракові, 16 травня 2024, <https://krakow.mfa.gov.ua/news/vidkritttya-vistavki-odessa-dovge-hh-stolittya-v-mistectvi-u-mizhnarodnomu-centri-kulturi-krakova>.

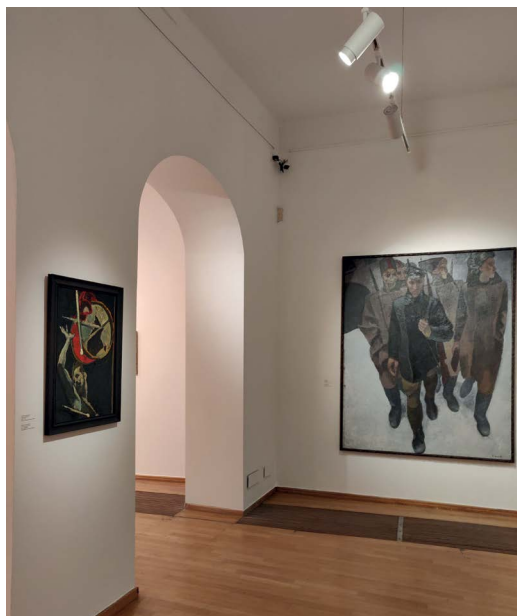

Рис. 12. Виставка про Одесу в Міжнародному центрі культури в Кракові

йозної рефлексії одеського «міфу» та місця одеського мистецтва як у європейській, так і в загальноукраїнській традиції.

Іншим шляхом пішли куратори виставки «Одеса—Берлін. Європейський живопис XVI–XIX століть в Одеському музеї західного і східного мистецтва», яка відкрилася в 2025 році в Берлінській картинній галереї⁹. Виставка створила діалог між роботами з Одеського музею західного та східного мистецтва й із колекції Берлінської картинної галереї, а також підкреслила злочини російської армії проти культурної спадщини України.

Одеські музеї в різний спосіб намагаються реагувати на виклики воєнного часу як усередині Одеси, так і за

кордоном. У 2025 році в активну фазу роботи повернувся й Музей сучасного мистецтва Одеси, який безпосередньо перед початком широкомасштабного вторгнення РФ будував плани переїзду до нового приміщення. Плани різко змінилися, через причини зовнішнього характеру музею довелося шукати власний простір аж до початку 2025 року. Музей реалізував декілька виставок в інших музейних приміщеннях Одеси (Музей західного та східного мистецтва), а також у так званій Галереї Незламності, створеній в одному з центрів незламності на дуже «нетуристичній» локації міста. Останнє варте згадки, бо є однією зі спроб подолати проблему відсутності музейних центрів за межами історичного центру. До початку широкомасштабного вторгнення спроби реалізовувати музейні інтервенції в «спальні райони» робив Музей особистих колекцій імені В. Блещунова. Те, що нині зусилля із проникнення музейних ініціатив в одеські «спальники» тривають, напевно, варте уваги.

Навесні 2025 року Музей сучасного мистецтва Одеси нарешті повернувся на одеську музейну сцену з проектом «Міражі Каліпсо: Полонений глибинами Дмитро Дульфана». Це символічний меседж: музей не змінив фокус роботи саме з одеським сучасним мистецтвом. Адже гостьові проекти музею в інших просторах представляли сучасне українське мистецтво, не обов'язково одеське. Війна вносить корективи в роботу всіх музеїв, МСМО не виняток, низка виставок 2022–2024 років фокусувалася саме на осмисленні війни українськими митцями.

9. «У Німеччині відкрилася виставка “Одеса — Берлін”. Фото», Офіційний сайт міста Одеса, 27 січня 2025, <https://omr.gov.ua/ua/news/240418/>.

Амбітні плани пропрацювання одеського мистецтва та роботи з сучасним українським мистецтвом мають усі шанси реалізуватись. Як уже згадано, навіть Археологічний музей знайшов власний спосіб говорити про виклики сьогодення. Деякі музеї переважно стоять на паузі. Промовистим є мовчання Одеського літературного музею, від якого можна було б очікувати найпотужнішої рефлексії сучасного стану «одеського літературного міфу». Якщо дивитись у бік, наприклад, потужних проєктів Харківського літературного музею (від дослідницьких та виставкових проєктів, присвячених українській літературі 1920-х, до харківської резиденції «Слово»¹⁰), таке мовчання принаймні розчаровує.

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ. ОДЕСЬКИЙ ФОКУС

Широкомасштабне вторгнення не тільки «вивільнило» простори музеїв для сучасного українського мистецтва, а й стало тлом для вже давно запущених процесів переосмислення музейних експозицій.

ОНХМ, зокрема, вже декілька років працює над питаннями деколонізації власної колекції. Навіщо деколонізувати музей? Історія розділення у 1924 році одеського Музею мистецтв на два музеї (Народний художній музей із «вітчизняним» мистецтвом та Музей західного та східного мистецтва) потребує осмислення та аналізу. Колекція ОНХМ (музею з «вітчизняним», тобто російським, мистецтвом) створювалась як ідеологічна. Навіть назви залів, які ми можемо побачити на світлинах із музейного архіву, роблять очевидним наратив, який має зчитувати відвідувач музею. Сама історія музею може стати підґрунтям пропрацювання та репрезентації радянських інструментів виховання, що робить очевидним нерелевантність тверджень «мистецтво поза політикою» тощо. Музей має колосальний потенціал переосмислення саме радянського минулого, що було б природно робити у співпраці з Музеєм західного та східного мистецтва — муніципальним музеєм із досить багатю колекцією, в якій є справжні шедеври.

Першим кроком ОНХМ у цьому напрямі було пропрацювання колекції радянського періоду та розроблення концепції постійної експозиції «Від 20-х до 20-х», яку було відкрито в 2021 році. Виставка «Від 20-х до 20-х» не тільки дозволяла знайомитися з колекцією музею, а й відкривала відвідувачу контексти, що можуть дати відповіді на питання про епоху в цілому. Другим кроком у цьому русі могла би стати презентація історії створення колекції, включно з аналізом джерел її поповнення в ранньорадянський час та згаданого розділення музеїв у 1924 році. Поки що це завдання радше перебуває в процесі постановки. Постійна виставка про історію музею, відкрита в ОНХМ в 2024 році, формулює питання достатньо обережно¹¹.

10. «Резиденція “Слово”», Харківський ЛітМузей, дата звернення 20 грудня 2025, <https://litme.com.ua/uk/slovo>.

11. «Музейна історія. Про виставку», Одеський національний художній музей, 10 серпня 2024, <https://www.ofam.ua/exhibitions/muzeyna-istoriya-3>.

Рис. 13. Пам'ятник Катерині II у дворі ОНХМ

Для ОНХМ питання деколонізації стоять найгостріше серед усіх одеських культурних інституцій не тільки через особливості колекції, яка радикально «втратила невинність» після початку російської агресії проти України в 2014 році, а й через прийняте в 2022 році рішення міської ради¹² про перенесення на територію музею демонтованих пам'ятників Катерині II та Суворову.

Обидва об'єкти не мають історичної цінності, вони були створені вже в ХХІ столітті як неточні копії. Цінність мають чотири фігури фаворитів імператриці, які є оригінальними роботами скульптора Бориса Едуардса (1860–1924).

Нагадаю, пам'ятник було створено у 1900 році та демонтовано відразу після встановлення в Одесі радянської влади. У 2007 році під назвою «Засновникам Одеси» було встановлено копію пам'ятника імператриці в супроводі оригінальних фігур фаворитів. Пам'ятник від початку викликав суперечки, але для більшості одеситів не становив проблеми. У 2022 році фокус бачення пам'ятника різко змінився. Було зареєстровано відразу дві петиції щодо демонтажу пам'ятника, які набрали необ-

12. «Нормативні акти. № 1044-VIII від 30.11.2022», Офіційний сайт міста Одеса, 30 листопада 2022, <https://omr.gov.ua/ua/acts/council/196279/>.

хідну кількість голосів та були передані на розгляд президенту України: петиція № 22/141740-еп «В Одесі замінити пам'ятник Катерині II на пам'ятник американському актору Біллі Геррінгтону»¹³ (оприлюднена 20 травня 2022 року громадянином О. Ю. Матвеевим) та № 22/145072-еп «Знести пам'ятник Катерині II в Одесі»¹⁴ (оприлюднена 28 червня 2022 року громадянкою С. І. Цегельник).

Перенесення в грудні 2022 року фігур Катерини та Суворова в музей ставить перед інституцією завдання сформулювати свою позицію щодо нових об'єктів. Поки що музей цього не зробив, що зрозуміло, зважаючи на брак ресурсів і на рівень напруження щодо питань деколонізації в Одесі. Проте мовчання не може тривати надто довго.

КЕЙС СТВОРЕННЯ НОМІНАЦІЙНОГО ДОСЬЄ В ЮНЕСКО

Від 2001 року тривав також процес підготовки номінаційного досьє щодо внесення історичного центру Одеси до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в категорії «Спадщина в ситуації ризику»¹⁵, що було зафіксовано в Резолюції № 878 Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року¹⁶. У 2009 році було зроблено попередній опис історичного центру Одеси для внесення до згаданого списку. В 2018–2019 роках матеріали було подано до українського національного комітету ICOMOS. Але тільки у 2022 році було зроблене потужне зусилля щодо підготовки якісного досьє, яке відповідало б усім вимогам. Робочу групу очолив одеський підприємець М. Вікнянський, який зібрав команду авторів і залучив до роботи італійську організацію LINKS FOUNDATION для технічної підтримки процесу підготовки.

У січні 2023 року ЮНЕСКО прийняла позитивне рішення. Аналізуючи текст номінаційного досьє, я готова визнати його дуже серйозним кроком у роботі щодо деколонізації історії Одеси. В досьє доводиться антиімперська природа урбаністичного феномену Одеси, аналізується радикальна несхожість Одеси та інших міст Російської імперії, демонструється, що феноменальні темпи розвитку Одеси як морського порту зумовлені не імперськими розрахунками, а готовністю одеської міжкультурної спільноти забезпечити умови розвитку міста.

Автори досьє доводять, що унікальність історичного центру портового міста Одеса полягає в тому, що наприкінці XVIII століття тут відбулося паралельне бу-

13. «В Одесі замінити пам'ятник Катерині II на пам'ятник американському актору Біллі Геррінгтону», Електронні петиції — Офіційне інтернет-представництво Президента України, 20 травня 2022, <https://petition.president.gov.ua/petition/141740>.

14. «Знести пам'ятник Катерині II в Одесі», Електронні петиції — Офіційне інтернет-представництво Президента України, 28 червня 2022, <https://petition.president.gov.ua/petition/145072>.

15. “The Historic Centre of Odesa”, UNESCO World Heritage Convention, accessed December 24, 2025, <https://whc.unesco.org/en/list/1703/documents/>.

16. «Про затвердження Списку історичних населених місць України, Офіційний вебпортал парламенту України, дата звернення 20 вересня 2025, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF#Text>.

дівництво морського порту та нового міського простору, спланованого як єдиний урбаністичний ансамбль. Будівництво порту спричинило вибухово-стрімкий розвиток міста, яке швидко стало одним із ключових центрів морської торгівлі не тільки у своєму регіоні, а й у світі.

Досє говорить про унікальність того типу мультикультурної міської спільноти, яка сформувалася протягом XIX століття. З моменту створення комплексу порту-міста і до сьогодні безперервно існує урбаністичний феномен, усі елементи якого зберігають функціональність і цілісність. Історичний центр міста досі зберігає регулярне планування, яке передбачав план Франца де Волана, — саме це має високу культурну цінність. Отже, тут працює не так повна автентичність простору, як *тяглість* існування урбаністичного феномену. Тому саме цей фрагмент міста Одеси саме в цих часових рамках може претендувати на статус Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Культурною спадщиною ЮНЕСКО визнано частину Одеси, яка сформована в контексті діяльності порту. Незважаючи на те, що морська торгівля завжди була частиною життя в Північному Причорномор'ї, саме на початку XIX століття були створені умови для морської торгівлі того типу, якій відповідав потребам нового часу.

Традиційно мореплавство в Північному Причорномор'ї здійснювалося через гирла річок. Будівництво порту було здійснене всупереч географічній логіці та завдяки «людській волі та духу вільного підприємництва»¹⁷. Гроші на будівництво порту були знайдені не тому, що так «було задумано» або на те була воля правителя (якраз ні), а завдяки наполегливості міської спільноти (не відволікаюся зараз на міські легенди — просто зазначу, що додання спротиву імператора вбудоване в базовий одеський міф; у досє ж ідеться про факти). Уже через 20 років після створення порту Одеса обігнала в розвитку інші міста, в яких географія сприяла морській торгівлі (Очаків, Миколаїв, Херсон). За лічені роки Гаджибей уже під іменем Одеса перетворився на один із головних вузлів морської торгівлі Середземного та Чорного морів.

Автори досє наголошують на унікальності урбаністичного феномену, який сформувався на межі XVIII–XIX століть. Саме тому, як зазначено в досє, Одеса змогла подолати виклики кінця XIX століття — неврожаї, репресивну політику імперського керівництва, підвищення конкуренції на зернових ринках із боку США, Канади, Бразилії, Аргентини й Австралії — та зберегти позиції в зерновому експорті. Дивовижним чином сьогодні актуалізується саме така функція Одеси — кількомісячне блокування одеського порту через повномасштабне російське вторгнення раптом довело, наскільки важливою є його діяльність для світу в цілому.

17. Ukraine, Odesa City Council, Ministry of Culture and Information Policy Of Ukraine, *Nomination dossier for inscription on the World Heritage List*, Nomination file, adopted November, 4 2022, 87, <https://whc.unesco.org/en/list/1703/documents/>.

Досьє робить наголос на тому, що одеська мультикультурність — це не просто наявність мовно-релігійних анклавів усередині міста. Це створення такого типу суспільних відносин, який формує для будь-якої підприємливої людини — незалежно від її походження, релігії, мови тощо — можливість впливати на життя міста, бути видимим і мати права. В Одесі було створено унікальні для Російської імперії можливості професійної реалізації та освіти для представників різних національностей. У досьє описано механізми міського співіснування та зазначено унікальні випадки: наприклад, саме в Одесі єврей Шарля Ефруссі став членом Англійського клубу¹⁸.

У номінаційному досьє описано особливість одеського міського ландшафту, що виникла завдяки специфіці суспільних відносин. В Одесі немає адміністративного центру (простір влади, головна адміністративна будівля, ратуша тощо). Однією з перших інституцій в Одесі був театр, який став сенсовим центром міста. Важливо, що доступ до театру мали представники різних соціальних груп, тут не було різниці або спеціальних місць для представників різних культур чи релігій. Авторі номінаційного досьє наголошують, що загальна демократична настанова одеського життя запускається завдяки театру.

На відміну від тих, хто волів описувати створення Одеси на «порожньому» місці, автори номінаційного досьє добре бачать історичні контексти. В тексті досьє наведено план де Волана під назвою «План міста Гаджибея з військовою гаванню та пристанню для купецьких суден». Саме ці контексти дають можливість описати стрімкий стрибок міста та перетворення його на портове місто світового значення з власною унікальною культурою.

Важливий наголос автори досьє роблять на тому, що сама ідея торговельного міста, яке орієнтується на європейські моделі бачення світу, стає фактично антиімперською всередині Російської імперії.

Архітектурні коди формували обличчя міста, яке було демонстративно чужим для Російської імперії, що природно корелювало з відсутністю вираженого центру влади, мультикультурністю, демократичністю та орієнтованістю на гроші і підприємництво. Одеса виявляється антиімперською і в іншому політичному контексті: образ легковажного багатонаціонального міста з поганим смаком давав їй змогу створити власний інструмент відторгнення й радянської влади. Традиції специфічного одеського гумору аналізуються в досьє саме в оптиці антирадянського жесту.

Обрана в тексті оптика змінює розуміння Одеси як міста, створеного імперією, залежного від імперії та, вочевидь, такого, яке прагне в імперію повернутись. І це відповідь деклараціям ворога.

18. *Nomination dossier for inscription on the World Heritage List*, 114.

ПРОЄКТ ОДЕСЬКОГО БІЗНЕС-КЛУБУ ODESA DECOLONIZATION

У 2023–2024 роках до процесів осмислення імперського минулого в Одесі долучився достатньо неочікуваний, хоча насправді абсолютно очевидний гравець — Одеський бізнес-клуб. Логічно уявити собі, що відповідальність за майбутнє Одеси як міста з потужною історією підприємництва й торгівлі може взяти на себе саме бізнес-спільнота. І не тільки в контексті розвитку економіки, а й у контексті розвитку культури. З огляду на підготовку номінаційного досьє щодо внесення історичного центру Одеси до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в публічному полі обговорювали питання необхідності підсилити образ Одеси як міста підприємців — на противагу поширеному образу міста бандитів і злодюжок (популярному не тільки на пострадянському просторі з його ностальгією за Бенею Криком, а й в умовно західному академічному світі: нагадаю назву відомої книги Джаррода Танні *City of Rogues and Schnorrers: Russia's Jews and the Myth of Old Odessa*). Тому поява серед гравців у культурному полі Одеси саме Одеського бізнес-клубу є певною мірою очікуваною.

Думаю, насправді це можна назвати результатом зусиль, які були зроблені значно раніше, коли директор ОНХМ Олександр Ройтбурд (1961–2021) створив «Клуб Маразлі», спільноту меценатів музею. Нагадаю, що будівлю ОНХМ подарував місту для створення музею Григорій Маразлі (1831–1907), одеський філантроп та громадський діяч, родинний капітал якого походив із хлібної торгівлі. Маразлі протягом 17 років обіймав пост одеського міського голови, і всі ці роки активно розвивав як інфраструктуру, так і культуру Одеси. Повернення імені Григорія Маразлі на сенсову мапу Одеси відбулося легко та природно — як тільки в реальність повернулася та форма соціальної активності, яка асоціюється з іменем Маразлі. Можна скільки завгодно розповідати історії про славетне минуле — але вони залишатимуться формальною фразою з оглядової екскурсії, поки в сучасності цьому елементу міфу нема на що опертися. Тому Григорій Маразлі в культурний простір повернувся та підсилив діяльність нової спільноти меценатів, а, наприклад, ім'я одеського інженера Тимченка (який винайшов кіноапарат до братів Люм'єр) залишається у просторі «дикивенок минулого».

За створенням Ройтбурдом «Клубу Маразлі» стояла очевидна ідея: якщо бізнесмен отримує репутаційні бонуси від підтримки мистецтва, від цього виграє місто в цілому та кожен учасник окремо. Музей створив для «Клубу Маразлі» спеціальну екосистему, яка охоплює тематичні зустрічі, музейні сніданки, ексклюзивні екскурсії музейними виставками, зустрічі з митцями тощо. Це той особливий тип соціальної комунікації, яка наголошує на репутаційних бонусах від підтримки музею. Варто зазначити, що заходи «Клубу Маразлі» ніколи не перетинаються з публічними активностями музею — тобто обслуговування потреб спільноти меценатів не заважає роботі музею як культурного закладу для широкої публіки: учасники відвідують музей або до, або після годин роботи музею. «Клуб Маразлі» не є про-

сто «грошовим мішком», який отримує додаткові розваги за надання фінансової допомоги музею. Активні члени Клубу беруть участь у дизайнуванні музейних програм, на основі спілкування з командою музею приймають рішення про програми реставрації, закупівлі нових робіт для колекції тощо. Звісно, війна перервала програму сталого розвитку музею у співпраці з бізнес-спільнотою Одеси. Активності бізнес-спільноти, зрозуміло, спрямовані на підтримку оборони, хоча питання виживання музею теж не закриті.

Говорячи про участь одеського бізнесу в розвитку музейного ландшафту міста, маємо, звісно, зазначати не тільки про активності «Клубу Маразлі». Вже згаданий приватний Музей сучасного мистецтва Одеси створений за ініціативою та на кошти одеського підприємця Вадима Мороховського. До 2022 року в місті працювала також галерея одеського бізнесмена Анатолія Димчука. Назва Dymchuk Gallery багато років асоціюється з Києвом, але в Одесі теж діяв виставковий простір, у якому відбувалися виставки переважно з колекції Димчука. Тобто в Одесі бізнес не є якимось новим та неочікуваним гравцем на полі роботи з культурою (зокрема музейною).

Очікувано частина членів Одеського бізнес-клубу входила в «Клуб Маразлі». Тому окрім природного бажання одеських бізнесменів перезавантажити образ їхнього власного міста з режиму «city of rogues and schnorrers» на режим «місто підприємців» ми можемо говорити про вже звичні практики участі бізнесу в культурному житті Одеси в останні роки. Тож ініціювання Одеським бізнес-клубом проекту формування нового образу Одеси не є неочікуваним. Зробити видимими не тільки «живописних бандитів», а й цілком реальних підприємців — зрозуміле завдання саме для Клубу.

Початок широкомасштабного вторгнення змусив Одеський бізнес-клуб долучитись до формування відмінної від російської картинки одеської історії, активно підсвічуючи роль одеського підприємництва у виникненні феномену Одеси. Із 2023 року Клуб запустив архівне дослідження біографій одеських підприємців, а у 2024 році отримав дофінансування USAID на реалізацію проекту Odesa Decolonization¹⁹, який передбачав дослідження сучасного стану одеського міфу, завершення історій одеських підприємців, створення медійного продукту, який би підсвічував Одесу як місто підприємців, а не Соньки Золотої Ручки.

Організатори проекту бачили свою мету у створенні нового образу міста, яке має майбутнє. Бізнес-клуб упевнений, що перезавантаження міфу Одеси сприятиме підвищенню ступеня опірності України на міжнародному рівні. Всередині України необхідно максимально звільнити образ міста від застарілих стереотипів. Всередині Одеси необхідно пропрацювати стосунки з минулим та сформулювати той цілком реальний образ майбутнього, обстоювання та створення якого одесити готові втілити.

19. "Odesa Decolonization", Odesa Decolonization, accessed December 14, 2025, <https://www.odesadecolonization.org/>

* * *

Цей точковий опис відповідей Одеси на виклики широкомасштабного вторгнення РФ в Україну не може дати загальної картини роботи музеїв міста з викликами воєнного часу. Вони, як виявилось, стосувалися не тільки теми забезпечення безпеки колекцій. Перед музеями постало питання: чи залишаємося ми музеями, прибравши основну експозицію? Коли Олександр Ройтбурд став директором ОНХМ, він наголосив, що для Одеси саме художній музей може стати центром створення сенсів. Після початку широкомасштабного вторгнення ОНХМ, як і інші численні музеї України, перевінив припущення, що музей є не місцем зберігання речей, а простором пошуку сенсів. Власне, ті музеї, які реалізовували саме таку стратегію розвитку, залишилися значущими центрами життя і під час війни.

REFERENCES

- Manukian, Y. "Movy viiny v OFAM: sakralne i profanne". LB.ua. June 4, 2023. https://lb.ua/culture/2023/06/04/558439_movi_viyi_ofam_sakralne_i.html.
- Manukian, Y. "Movy viiny v OFAM: vypaliuvalna mova travmy". LB.ua. April 21, 2023. https://lb.ua/culture/2023/04/21/552578_movi_viyi_ofam_vipalyuvalna.html.
- "Muzeina istoriia. Pro vystavku". Odeskyi natsionalnyi khudozhnii muzei. August 10, 2024. <https://www.ofam.ua/exhibitions/muzeyna-istoriya-3>.
- "Normatyvni akty. № 1044-VIII vid 30.11.2022". Ofitsiyni sait mista Odesa. November 30, 2022. <https://omr.gov.ua/ua/acts/council/196279/>.
- "Odesa Decolonization". Odesa Decolonization. Accessed December 14, 2025. <https://www.odesadecolonization.org/>.
- "Odeskyi miskiy mif: naratyvy, struktura, perspektyvy rozvytku". Odesa Decolonization. June 16, 2024. <https://www.odesadecolonization.org/post/odeskyi-miskiy-mif>.
- "Pavilion Ukrainy 'From South to North' na mal'tabiennale.art 2024", Mynyle / Maibytynie / Mystetstvo. Accessed December 25, 2025. <https://pastfutureart.org/from-south-to-north/>.
- "Pro zatverdzhennia Spysku istorychnykh naselenykh mist Ukrainy". Ofitsiyni vebportal parlamentu Ukrainy. Accessed 20 veresnia 2025. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-p#Text>.
- "Rezydentsiia 'Slovo'". Kharkivskiy LitMuzei. Accessed December 20, 2025. <https://litme.com.ua/uk/slovo>. <https://litme.com.ua/uk/slovo>.
- "The Historic Centre of Odesa". UNESCO World Heritage Convention. Accessed December 24, 2025. <https://whc.unesco.org/en/list/1703/documents/>.
- "U Nimechchyni vidkrylasia vystavka 'Odesa–Berlin'. Foto". Ofitsiyni sait mista Odesa. January 27, 2025. <https://omr.gov.ua/ua/news/240418/>.
- Ukraine. Odesa City Council. Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine. Nomination dossier for inscription on the World Heritage List. Nomination file. Adopted November 4, 2022. <https://whc.unesco.org/en/list/1703/documents/>.
- "V Odesi zaminyty pamiatnyk Kateryni II na pamiatnyk amerykanskomu aktorui Billi Herringtonu". Elektronni petytsii – Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy. May 20, 2022. <https://petition.president.gov.ua/petition/141740>.
- "V Odesi vidkryly muzei henotsydiv". Suspilne Odesa. May 30, 2024. <https://suspilne.media/odesa/757509-v-odesi-vidkrili-muzej-genocidiv/>.
- "Vidkryttia vystavky 'Odesa. Dovhe XX stolittia v mystetstvi' u Mizhnarodnomu tsentri kultury Krakova". Heneralne konsulstvo Ukrainy v Krakovi. May 16, 2024. <https://krakow.mfa.gov.ua/news/vidkryttia-vistavki-odesa-dovge-hh-stolittia-v-mistectvi-u-mizhnarodnomu-centri-kulturi-krakova>.
- "Vystavka Alevtyny Kakhidze 'Tatu, ya v Odesi!'". Mynyle / Maibytynie / Mystetstvo. May 13, 2024. <https://pastfutureart.org/dad-i-am-in-odesa/>.

“Zalyshky khramu Akhilla ta antychni amfory: znakhidky zi Zmiinoho vpershe prezentuvaly v Odesi”. Suspilne Odesa. August 5, 2024. <https://suspilne.media/odesa/806071-zaliski-hramu-ahilla-ta-anticni-amfori-znahidki-zi-zmiinogo-vperse-prezentuvali-v-odesi/>.

“Znesty pamiatnyk Kateryni II v Odesi Elektronni petytsii”. Elektronni petytsii – Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy. June 28, 2022. <https://petition.president.gov.ua/petition/145072>.

A MUSEUM FRAME OF ODESA LIFE DURING THE FULL-SCALE INVASION

The article reflects on how, during Russia's full-scale invasion, Odesa has been rethinking its relationship with urban heritage and redefining the city's image—an image long reproduced within an imperial frame. The text emphasizes a double context: the city has been a target of sustained Russian propaganda for decades, yet in 2014 it stopped the so-called “Russian Spring,” which makes questions of self-identification especially acute. Writing from the position of a participant in cultural processes, the author stresses that under conditions of extreme испытання the question “who are we?” becomes a resource for survival, while museums function as infrastructure for producing and articulating meaning. After the evacuation of collections in 2022, Odesa's museums faced a choice: suspend operations or continue without permanent displays. The article outlines institutional responses—from interventions in public space (MSMO's project *Shoulder to Shoulder*) to turning emptied galleries into platforms for processing the experience of war (the *Languages of War* series at the Odesa National Fine Arts Museum, tribute exhibitions to artists killed in the war, and Alevtina Kakhidze's solo project *Dad, I'm in Odesa!*). The author also describes local narrative formats for speaking about safeguarding heritage (the Bleschunov Museum's graphic novel), the Archaeological Museum's symbolic turn to Snake Island, the opening of the private genocide museum *Territory of Memory*, and cultural diplomacy through exhibitions in Kraków and Berlin that shape alternative frames for perceiving Odesa as a Ukrainian and European city. A second focus is decolonization: the Odesa National Fine Arts Museum's work with the Soviet legacy embedded in its collection; public tensions surrounding the transfer of dismantled monuments to Catherine II and Suvorov; and the UNESCO nomination dossier, which proposes an anti-imperial reading of Odesa's urban phenomenon (port-city development, multiculturalism, entrepreneurship, and democratic practices of coexistence). The article considers the business community initiative *Odesa Decolonization*, which seeks to shift the city's myth from a “criminal” trope to an “entrepreneurial” one. The conclusion argues that in wartime museums can remain community centers even without their collections on display—sustaining memory, resilience, and the construction of a future-oriented civic narrative.

Keywords: urban myth, museum, South of Ukraine.